

भाषा आयोगको सहकर्मी-समीक्षित जर्नल

भाषालोक

वर्ष ५, अङ्क १:४४-५४, चैत २०८२

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको अधिकार र उपलब्धि

नवराज सापकोटा

सहसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

nrsapkota@gmail.com

(प्राप्त मिति: २०८२/०८/११; स्वीकृत मिति: २०८२/१२/०१)

लेखसार

मातृभाषा शिक्षा बालबालिकाहरूलाई सिकाईमा मद्दत गर्नको लागि उनीहरूको सबैभन्दा परिचित भाषाको प्रयोग गरेर दिइने शिक्षा हो। विश्वभरि प्रयोगमा ७,००० भन्दा बढी भाषाहरू रहेका छन्। नेपालमा पनि १२४ भन्दा बढि भाषाहरू रहेका र जसमा धेरै भाषाहरू आदिवासी जनजातिले बोल्ने भाषाहरू रहेका छन्। आदिवासी जनजातिहरूको भाषासम्बन्धी अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको आदिवासी तथा जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (नं. १६९) ले सुनिश्चित गरेको छ। यद्यपि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने एउटै त्यस्तो बृहत महासन्धि छैन। विद्यालय तहमा बालबालिकालाई आफ्नो मातृभाषा बोलेको अवस्थामा पढ्ने, कुटपिट गर्ने, कक्षा बाहिर राख्ने गरिएको, वा मुख धुन र लाइनमा अरूले गरेको नक्कल गर्न बाध्य पार्ने अभ्यासहरू धेरै देशमा प्रचलनमा नै रहेका छन्। जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा विद्यालय वातावरणमा मातृभाषाको प्रयोगलाई निषेध गर्न नमिल्ने कुरा उल्लेख भएको छ। नेपाललाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिले सन् २०१४ मा प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने कानून तर्जुमा र विशेषगरी भाषिक रूपमा विविधतायुक्त जनसङ्ख्या भएका विद्यालयहरूको लागि सुसङ्गत भाषाको नीतिमार्फत् मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा प्रदान गर्न सिफारिस गरेको छ। नेपालको संविधानले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने कुरा उल्लेख गरेको छ। यसका आधारमा केही मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गरिएको भएता पनि सबै मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न भने सकिएको छैन।

शब्द कुञ्जी: बहुभाषिक शिक्षा, मातृभाषा शिक्षाको अधिकार उलङ्घन, शिक्षामा विभेद, लैङ्गिक दृष्टिकोण।

मातृभाषा शिक्षाको परिचय

मातृभाषा शिक्षा भन्नाले बालबालिकाहरूलाई सिकाईमा मद्दत गर्नको लागि उनीहरूको सबैभन्दा परिचित भाषाको प्रयोग गरेर दिइने कुनै पनि प्रकारको विद्यालय शिक्षालाई जनाउँदछ। यो सामान्यतया: बालबालिकाहरूले घरमा आफ्नो परिवारसँग बोल्ने भाषा हो।

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

'मातृभाषा' हुनका लागि आमाले बोलेको भाषा नै हुनु आवश्यक छैन। बालबालिकाहरू घरमा एक वा दुईभन्दा बढी पनि भाषाहरू बोल्न सक्दछन् तथा प्रायः बोल्दछन् पनि। उदाहरणका लागि तिनीहरूले आफ्नी आमासँग एउटा भाषा, बुबासँग अर्को भाषा र हजुरबुबा, हजुरआमासँग तेस्रो भाषाको प्रयोग गरी बोल्न सक्दछन्। घरमा प्रयोग हुने अन्य यस्ता शब्दहरू घरेलु भाषा, पहिलो भाषा वा सम्पदा अन्तर्गतका भाषा हुन सक्दछन्।

विश्वभरि प्रयोगमा रहेका ७,००० भन्दा बढी भाषाहरू छन् जसमध्ये धेरै भाषाहरू आदिवासी जनजातीहरूले बोल्ने भाषा हुन् (UNESCO, 2023)। तर बढ्दो विश्वव्यापीकरण, सहरीकरण, बसाइँसराइ, जलवायु परिवर्तन र अन्य धेरै कारणहरूले गर्दा धेरै भाषाहरू प्रयोगबाट नै हट्दै गइरहेका छन् वा मृत प्रायः भएका छन्। यसले गर्दा भाषिक समुदायहरूको कल्याणमा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ। यस्तो प्रवृत्तिलाई सम्बोधन गर्न विश्वव्यापी प्रयासहरू पनि भएका छन्। सन् २०१९ मा आदिवासी जनजातिका भाषाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय वर्षको रूपमा अपनाउनुका साथै संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सन् २०२२ देखि २०३२ सम्मलाई आदिवासी भाषाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दशकको रूपमा घोषणा गरेको छ। यसका लागि युनेस्कोले प्रमुख संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायको रूपमा काम पनि गरिरहेको छ।

आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेज हो। यसले आदिवासी जनजातिहरूका न्यूनतम मापदण्ड, अधिकारहरू र भाषिक अधिकारलाई पनि उल्लेख गरेको छ। विशेषगरी, धारा १३, १४ र १६ ले आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो भाषा र लेखन प्रणालीलाई पुनर्जीवित, प्रयोग, विकास र भावी पुस्ताहरूमा हस्तान्तरण गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चितता गरेको छ। साथै आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो शैक्षिक प्रणाली र संस्थाहरू स्थापना तथा नियन्त्रण गर्ने र आफ्नो सांस्कृतिक शिक्षण र सिकाइ विधिहरू अनुरूप आफ्नै भाषामा शिक्षा प्रदान गर्ने अधिकार पनि रहेको छ (devkumarsunuwar.com.np, 2022)। यसमा आफ्नै भाषामा आफ्नो सञ्चार माध्यम स्थापना गर्न सक्ने अधिकारलगायत पनि समावेश रहेको छ। यो घोषणापत्र बाध्यकारी दस्तावेज नभएको भए तापनि राष्ट्रहरूलाई यी अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न मार्गदर्शन भने प्रदान गरेको छ।

आदिवासी जनजातिहरूको भाषासम्बन्धी अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको आदिवासी तथा जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (नं. १६९) ले पनि सुनिश्चित गरेको छ। यसका अतिरिक्त अन्य सान्दर्भिक तथा बाध्यकारी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिलगायत रहेका छन्। यी दुवै महासन्धिको नेपाल पक्ष राष्ट्र पनि हो।

मातृभाषामा शिक्षा समावेशीकरण र गुणस्तरीय सिकाइको मुख्य कारक पनि हो। यसले सिकाइको परिणाम तथा शैक्षिक गुणस्तरलाई सुधार गर्दछ। यो विशेषगरी प्राथमिक विद्यालयमा दिइने शिक्षामा हुने ज्ञानको अन्तरलाई रोक्न र सिकाइ तथा बुझाइको गति बढाउन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाले सबै विद्यार्थीहरूलाई समाजमा पूर्ण रूपमा भाग लिन सशक्त बनाउने कार्य गर्दछ। यसले

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

एकअर्काको लागि आपसी बुझाइ तथा सम्मानलाई बढावा दिन्छ। त्यसै गरी मातृभाषामा आधारित शिक्षाले विश्वभरिका प्रत्येक भाषामा निहित सांस्कृतिक तथा परम्परागत सम्पदाको संरक्षण गर्न पनि मद्दत गर्दछ।

तथापि सबै विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको मातृभाषामा शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न अझै पनि लामो र निरन्तर प्रयास हुनु जरूरी देखिन्छ। धेरैजसो देशहरूमा अहिले पनि अधिकांश विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको मातृभाषा बाहेकका अन्य भाषामा नै पढाइन्छ। यसले गर्दा उनीहरूको प्रभावकारी रूपमा सिक्ने क्षमतामा सम्झौता गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। संसारभरमा बोलिने लगभग ७ हजार जति भाषा भएपनि विश्वभरका जनसङ्ख्याको करिब ४०% ले आफूले बोल्ने वा बुझ्ने भाषामा शिक्षाको पहुँच नरहेको आँकलन गरिएको छ (UNESCO, 2023)। भाषिक विविधता पनि त्यतिकै रूपमा बढ्दो खतरामा रहेको छ किनभने दिनानुदिन थप भाषाहरू पनि उच्च दरमा लोप भइरहेका छन्। जब कुनै एउटा भाषा हराउँदछ, यो सँगै त्यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सांस्कृतिक र बौद्धिक सम्पदाहरू पनि लोप भएर जाने हुन्छ। नेपालको सन्दर्भमा हाल मातृभाषाको रूपमा कुसुन्डा भाषा बोल्ने बक्ताको सङ्ख्या छैन। यसले गर्दा कुसुन्डाको बौद्धिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरू हराउने अवस्थाको सिर्जना भएको देखिन्छ।

बहुभाषिक वातावरणमा शिक्षण तथा सिकाइका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू

मातृभाषा शिक्षाले व्यक्तिको बुझ्ने क्षमतालाई सुधार र आत्मविश्वास निर्माण गर्दैन, तथा अन्य भाषाहरू सिक्नको लागि बलियो आधार स्थापित गर्न संज्ञानात्मक, सामाजिक र शैक्षिक लाभहरू प्रदान गर्दछ। यसले समालोचनात्मक सोच तथा साक्षरताका सीपलाई बढाउँने कार्य पनि गर्दछ। मातृभाषा शिक्षाले सांस्कृतिक पहिचानको बलियो भावनालाई विकास गर्ने र उन्नत किसिमको शैक्षिक प्रगति र विद्यालयमा उच्च किसिमको सहभागिता ल्याउँछ। यसरी हेर्दा बालबालिकालाई सहज तथा परिचित वातावरणमा सिक्नका लागि अनुमति दिन्छ, जसले गर्दा राम्रो बुझाइ र सिकाइप्रतिको चिन्तालाई कम गराउने कार्य गर्दछ (Savage, 2019)। त्यसैले मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा उल्लिखित मार्गदर्शक सिद्धान्तहरूमा आधारित हुन्छ।

- १) सिकाइ पहिलो/मातृभाषामा रहेको विद्यमान ज्ञानमा आधारित हुन्छ।
- २) पहिलो भाषाको बलियो विकासले थप भाषाहरू सिक्न तथा शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सहज बनाउँदछ।
- ३) बहुभाषाको प्रयोगले संज्ञानात्मक लचिलोपन तथा उच्चस्तरीय सोचलाई बढाउँदछ।
- ४) खोजमा आधारित सिकाइ निर्देशित अभ्यास तथा नयाँ अवधारणाको प्रयोगमार्फत हुन्छ।
- ५) साथीहरूसँगको अन्तरक्रिया, सहपाठी शिक्षण सिकाइका व्यावहारिक गतिविधिहरू र छलफलमार्फत् हुने सक्रिय सिकाइले आत्मविश्वास निर्माण गर्न मद्दत गर्दछ।
- ६) भाषा सिकाइमा अर्थ र शुद्धता दुवैमा ध्यान केन्द्रित गर्नु आवश्यक हुन्छ।
- ७) भाषाहरूबीच ज्ञान स्थानान्तरण सामान्य प्रक्रिया हो तर आधारभूत सञ्चार सीपका लागि दुई वर्ष जति समय लाग्न सक्दछ।
- ८) विद्यार्थीहरूले स्वागतयोग्य वातावरणमा सिक्ने हुनाले शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाले उनीहरूको घरेलु भाषालाई सम्मान गर्दछ।

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका फाइदा

बलियो जग सहितको मातृभाषामा आधारित शिक्षाले बालबालिकालाई अन्य भाषाहरू सिक्न आवश्यक पर्ने सीपहरू प्रदान गर्दछ। यसले उनीहरूलाई भाषाको संरचनाको आफ्नो बुझाइलाई धेरै नयाँ भाषाहरूमा स्थानान्तरण गर्न सजिलो बनाउने काम पनि गर्दछ। बालबालिकाहरूले आफ्नो पहिलो भाषा सिक्दा विकास हुने व्याकरणको सहज बुझाइ सजिलैसंग अन्य भाषाहरूमा स्थानान्तरण गर्न सक्दछन् (Savage, 2019)। यसरी मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका फाइदाहरूलाई तल उल्लेख गरिए अनुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ।

- विद्यार्थीहरूले बुझ्न सक्ने भाषामा राम्ररी र सिकाइमा हुने ढिलाइलाई रोक्दै छिटो रूपमा सिक्दछन्।
- उनीहरू विद्यालयमा बढी रमाउने तथा विद्यालयलाई पनि घरजस्तै महसुस गर्ने गर्दछन्।
- उनीहरूले आफ्नो आत्मसम्मान बढेको ठान्दै आफ्नो सिकाइ प्रक्रियामा बढी उत्प्रेरित भएर संलग्न हुन्छन्।
- अभिभावकहरूको पनि शिक्षामा सहभागिता बढ्दछ तथा अभिभावकहरूले बालबालिकालाई गृहकार्य गर्नमा मद्दत गर्न र विद्यालयमा हुने विविध गतिविधिहरूमा भाग लिन सक्दछन्।
- जब बालबालिकाहरूले आफ्नो बहुभाषिकताबाट फाइदा लिन्छन्, उनीहरूले उच्च सामाजिक, आर्थिक स्थिति, उच्च आमदानी पनि गर्न सक्दछन्।
- औसतमा विद्यालयहरूले शिक्षण सिकाइमा राम्रो प्रदर्शन गर्नाले कक्षा दोहोरिने दर कम हुने र विद्यालय छाड्ने दर पनि कम हुने हुन्छ।

मातृभाषामा आधारित शिक्षाको लैङ्गिक दृष्टिकोण

मातृभाषामा आधारित शिक्षाको लैङ्गिक दृष्टिकोणले बालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार ल्याउने, उनीहरूको शिक्षामा सहभागिता बढाउने तथा थप समावेशी वातावरणमा शैक्षणिक क्रियाकलाप हुने हुनाले शिक्षामा लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन गर्न मद्दत गर्दछ (International Journal of Language Education, 2025)। विद्यार्थीको मातृभाषाको प्रयोग हुने हुनाले यो दृष्टिकोणले राष्ट्रिय वा औपनिवेशिक भाषामा पहुँच हुन नसक्ने बालबालिकाका लागि विद्यमान अवरोधहरू घटाउँदछ र पूर्ण सहभागितालाई सम्भव बनाउँदछ। यसका साथै बालबालिका दुवैलाई आफ्नो संस्कृतिभित्र लैङ्गिक भूमिकाको पुनर्परिभाषा गर्न पनि सहयोग पुऱ्याउँदछ।

बालिका र लैङ्गिक समानताका लागि लाभ

- **शैक्षिक उपलब्धिमा सुधार:** मातृभाषामा आधारित शिक्षण बालिकाहरूका लागि विशेष रूपमा लाभदायक हुन्छ। यसले सहभागितामा वृद्धि तथा उत्कृष्ट शैक्षिक उपलब्धिमा योगदान पुऱ्याउँछ।
- **लैङ्गिक अन्तरमा न्यूनीकरण:** विश्वव्यापी रूपमा निरक्षरताबाट बालिकाहरू असमानुपातिक रूपमा प्रभावित भएकाले लैङ्गिक संवेदनशील दृष्टिकोण अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। विद्यालयमा उनीहरूको घरेलु भाषाको प्रयोगले बालिकाहरूको भर्ना दर सुधार गर्न सक्दछ, किनकी उनीहरू प्रायः बालकको तुलनामा कम भर्ना हुने गर्दछन् (Mother Tongue-Based Multilingual Education, The Key to Unlocking SDG 4 - Quality Education for All, 2016)।

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

- **सुरक्षा र सहयोगमा वृद्धि:** मातृभाषामा आधारित शिक्षाले पुरुष शिक्षकद्वारा कक्षाकोठामा र विद्यालय वातावरण बाहिर हुने हिंसा र शोषणमा कमी ल्याउन सक्दछ किनकि समान भाषिक समुदायका शिक्षकहरूले सुरक्षित तथा सांस्कृतिक रूपमा संवेदनशील वातावरण सिर्जना गर्न सक्दछन्।

सहयोगी र समावेशी वातावरणको प्रवर्धन

- **आत्मीयताको भावना विकास:** विद्यार्थीहरूको भाषिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिलाई मान्यता दिँदै मातृभाषामा आधारित शिक्षाले सबै लिङ्ग (पुरुष, महिला, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकका लागि थप समावेशी र न्यायोचित सिकाइ वातावरणको सृजना गर्दछ।
- **बालिका तथा किशोरीहरूको सशक्तिकरण:** मातृभाषाको शिक्षाले बालिकालाई सिकाइमा पूर्ण रूपमा संलग्न हुन र आफ्नो पहिचान तथा भाषामा आत्मसम्मान र गौरव विकास गर्नका लागि अवसर प्रदान गर्दछ।
- **भूमिका तथा मान्यतालाई पुनर्परिभाषा:** विद्यालयहरूमा स्थानीय भाषाको प्रयोगले बालबालिका दुवैलाई आफ्नै सांस्कृतिक सन्दर्भमा रहेर परम्परागत लैङ्गिक भूमिका तथा मान्यताको समालोचनात्मक परीक्षण गर्दै पुनर्परिभाषित गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ (Mother Tongue-Based Multilingual Education, The Key to Unlocking SDG 4 - Quality Education for All , 2016)।

यसरी मातृभाषामा आधारित शिक्षाले किशोरीहरूको सहभागिता वृद्धि गर्दै लैङ्गिक समानताको प्रवर्धनमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ।

मातृभाषामा आधारित शिक्षासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान

मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानअन्तर्गत मुख्यतया: मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूमा उल्लेख भएका छन्। यस्ता दस्तावेजले अल्पसङ्ख्यक नागरिक तथा आदिवासी जनजातिहरूको शिक्षा तथा उनीहरूको सांस्कृतिक संरक्षण गर्ने अधिकारलाई सुरक्षित गरेका छन्। यद्यपि मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने एउटै त्यस्तो बृहत् महासन्धि त छैन। तथापी मानव अधिकारका मुख्य दस्तावेजहरूमा नागरिक र राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि र आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र लगायत रहेका छन्। यी महासन्धिले सामूहिक रूपमा आफ्नै भाषामा शिक्षा पाउने अधिकारलाई समर्थन गरेका छन्।

दस्तावेजमा रहेका मुख्य प्रावधानहरू

आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घिय घोषणापत्र, २००७

यो घोषणापत्रले आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नो शैक्षिक प्रणाली र संस्थाहरू स्थापना र नियन्त्रण गर्ने अधिकार छ। यसले उनीहरूको आफ्नै भाषामा, उनीहरूको सांस्कृतिक शिक्षण र सिकाइ विधिहरूलाई उपयुक्त हुने तरिकामा शिक्षा प्रदान गर्दछ।

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६

यो महासन्धिको धारा २७ ले जातीय, धार्मिक वा भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई आफ्नो संस्कृतिको आनन्द लिने, आफ्नो धर्म मान्ने र अभ्यास गर्ने र आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने अधिकारलाई मान्यता प्रदान गरेको छ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६

महासन्धिको धारा १३ ले शिक्षाको अधिकारलाई प्रवर्द्धन गर्दछ साथै विशेषगरी मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको सम्मान बढाउन शिक्षाको प्रयोगको महत्त्वलाई उल्लेख गरेको छ। यसमा भाषिक अधिकार पनि समावेश भएको छ।

युनेस्कोको प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिमसम्बन्धी संशोधित सिफारिस, २०१५

सिकाइका लागि भाषाहरूको महत्त्व, तथा शैक्षिक कार्यक्रमहरू सांस्कृतिक रूपमा सान्दर्भिक र सबै विद्यार्थीहरूको लागि पहुँचयुक्त छन् भनी सुनिश्चित गर्ने आवश्यकतामा जोड युनेस्कोले पनि जोड दिएको छ।

मातृभाषा शिक्षाको अधिकारको उल्लङ्घन

विद्यालयको हल, कक्षाकोठा वा खेल मैदानमा विद्यालयको भाषा बाहेकका अन्य भाषा बोलेमा बालबालिकालाई सजाय दिने प्रचलन गहिरो रूपमा तथा ऐतिहासिक प्रचलनको रूपमा रहेको देखिन्छ। बालबालिकालाई आफ्नो मातृभाषा बोलेको अवस्थामा पढ्ने, कुटपिट गर्ने, कक्षा बाहिर राख्ने गरिएको वा मुख धुन र लाइनमा अरूले गरेको नक्कल गर्न बाध्य पार्ने गरिएको पाइन्छ। यस्ता अभ्यासहरू अहिले पनि धेरै देशहरूमा प्रचलनमा नै रहेको पाइन्छ। प्रायः नीति निर्माता, विद्यालयका नेतृत्व तहमा रहेका व्यक्ति, शिक्षक तथा अभिभावक समेतले बालबालिकालाई विद्यालयमा राम्रो गर्नको लागि आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग बन्द गर्नु राम्रो हो भन्ने विश्वास गर्ने गरेको पाइन्छ। अनुसन्धानले भने बालबालिकाले आफ्नो घरेलु भाषाको प्रयोग गर्दा राम्रो र छिटो सिक्न सक्ने हुनाले बालबालिकालाई आफ्नो भाषा बोल्नका लागि प्रतिबन्धित गर्नु र सजाय दिनु हानिकारक हुन्छ।

यसरी हुने उल्लङ्घनको सम्बोधनका लागि सन् २०२१ मा जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था अनुगमन गर्ने, जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी समितिले नेदरल्याण्डका डच विद्यालयहरूमा आप्रवासी वा अल्पसङ्ख्यक पृष्ठभूमि भएका बालबालिकालाई उनीहरूको घरेलु भाषा प्रयोग गर्नबाट प्रतिबन्धित वा निषेधित गरिएकोमा चिन्ता व्यक्त गरेको थियो (OHCHR, 2021)। उक्त समितिले नेदरल्याण्ड सरकारलाई यस्ता अभ्यास हुन नदिन र बहुभाषिक शिक्षालाई शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूमा समावेश भएको सुनिश्चित गर्न पनि आह्वान गरेको थियो।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभावविरुद्धको समितिको राय

डच भाषा नेदरल्याण्डको राष्ट्रिय भाषा हो। नेदरल्याण्ड्सका विद्यालयमा डचबाहेक अन्य भाषाहरू बोल्न निषेध गरिनुलाई अझै पनि सामान्य रूपमा लिइन्छ। उदाहरणका लागि एकजना शिक्षिकाले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई कक्षामा आफ्नै भाषा बोलेमा पढ्ने तथा उनीहरूलाई खाजा खाने बिदाको समयमा डच भाषाको शब्दकोशबाट पृष्ठहरूको नक्कल

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

गर्न बाध्य पारिन्छ भनी एक राष्ट्रिय पत्रिकामा दिएको अन्तर्वार्ताको क्रममा व्याख्या गरिन्। यसलाई नेदरल्याण्डले समितिमा पेस गरेको प्रतिवेदनमा असल अभ्यासको रूपमा प्रस्तुत गरिएको थियो (OHCHR, 2021)। यसका साथै अभिभावकहरूलाई पनि बारम्बार बालबालिकालाई विद्यालय लैजाँदा वा विद्यालयबाट ल्याउँदा समेत केवल डच भाषा बोल्न आग्रह गरिन्छ। यस्ता कुरालाई आफ्नो प्रतिवेदनमा राखेर नेदरल्याण्डले समितिसमक्ष पेस गरेको थियो।

सन् २०२१ अगस्ट २५ मा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभावविरुद्धको समितिले नेदरल्याण्डसलाई बहुभाषी विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्दा प्रतिबन्धित वा सजाय नदिने कुराको सुनिश्चित गर्न आग्रह गर्‍यो। समितिले डच शिक्षामा आप्रवासी वा अल्पसङ्ख्यक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूले अनुभव गरेको भेदभावबारे चिन्ता व्यक्त गर्‍यो (OHCHR, 2021)। जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिअनुसार विद्यालय वातावरणमा घरेलु/मातृभाषाको प्रयोगलाई निषेध गर्न नमिल्ने कुरा उल्लेख भएको छ। नेपालको सन्दर्भमा भने हालसम्म यो किसिमको व्याख्या संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय समितिले गरेको पाइँदैन।

जातीय वा जातीयतासम्बन्धी भेदभाव

समितिले आफ्नो निष्कर्ष तथा सिफारिसको साथमा आप्रवासी वा अल्पसङ्ख्यक पृष्ठभूमिका बहुभाषी विद्यार्थीहरूद्वारा विद्यालयमा मातृभाषाको प्रयोग गर्न प्रतिबन्धित गर्नु वा सजाय दिनु जातिजाति वा जातीयताको आधारमा हुने भेदभावको एउटा रूप हो भनी व्याख्या गरेको छ। साथै समितिले नेदरल्याण्डलाई बहुभाषिक शिक्षा समावेश गर्नका लागि आफ्नो शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई विस्तार गर्न पनि सिफारिस गर्‍यो (OHCHR, 2021)। एक वर्षभित्र नेदरल्याण्डसले सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्न अपनाएका उपायहरूबारे पनि समितिलाई प्रतिवेदन गर्नुपर्ने भनी उल्लेख भएको थियो।

शिक्षामा भेदभाव

जातीय अल्पसङ्ख्यक र आप्रवासी पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूले भेदभावको सामना गरेको प्रतिवेदनबाट समिति चिन्तित रहेको उल्लेख गरेको छ। यसमा उनीहरूले आफ्नो विद्यालय परिणामहरूको आधारमा प्राप्त गर्न सक्ने भन्दा माध्यमिक विद्यालय भर्नाको लागि आफ्ना शिक्षकहरूबाट कम मूल्याङ्क प्राप्त गर्ने सम्भावना बढी छ। यसका साथै:

- (क) जातीय अल्पसङ्ख्यक वा आप्रवासी पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीहरूले इन्टर्नसीप प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा निरन्तर भेदभावको सामना गर्ने गर्दछन् जसले गर्दा श्रम बजारमा रहेका उनीहरूका भविष्यका सम्भावनामा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ;
- (ख) जातीय अल्पसङ्ख्यक वा आप्रवासी पृष्ठभूमि भएका बहुभाषी विद्यार्थीहरूलाई कथित रूपमा विद्यालय वातावरणमा उनीहरूको घरेलु भाषाहरू बोल्नबाट प्रतिबन्धित गर्ने वा सजाय दिने गरिन्छ;
- (ग) कोभिड-१९ महामारीले जातीय अल्पसङ्ख्यक समूह र कमजोर सामाजिक, आर्थिक स्थिति भएका बालबालिकाको शिक्षामा असमान प्रभाव पारिरहेको छ।

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

यसै गरी समितिले पक्ष राष्ट्रलाई आफ्नो पृष्ठभूमि बिना नै सबै बालबालिकाहरूको लागि शिक्षामा समान अवसर बढाउने उपायहरूको अवलम्बन गर्न र त्यसको प्रभावकारिता अनुगमन गर्न पनि सिफारिस गरेको छ। समितिले पक्ष राष्ट्रलाई तपसिल बमोजिम (OHCHR, 2021) पनि सिफारिस गरेको छ:

- (क) सबै बालबालिकाहरूले जाती, रङ, वंश, राष्ट्रियता वा जातीयता, उत्पत्तिसहित भेदभाव र अन्तर्निहित पूर्वाग्रहबिना नै माध्यमिक शिक्षाको लागि आफ्ना शिक्षकबाट मूल्याङ्कन हुने कुराको सुनिश्चित गर्ने;
- (ख) इन्टर्नशिप गर्ने कुराको पहुँचमा रहेको भेदभावविरुद्ध लड्न र रोक्नका लागि उपायहरू अवलम्बन गर्न साथै विद्यार्थीहरूले त्यस्तो भेदभावको रिपोर्ट गर्दा शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने प्रोटोकल वा दिशानिर्देशहरूको विकास गर्ने तथा शिक्षकहरूलाई यस्ता प्रोटोकलको बारेमा सचेत रहेको सुनिश्चित गर्ने;
- (ग) जातीय अल्पसङ्ख्यक समूहका बहुभाषी विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा उनीहरूको घरेलु भाषाहरू बोल्नबाट प्रतिबन्धित वा सजाय नदिने किसिमका उपायहरू अवलम्बन गर्ने र बहुभाषिक शिक्षामा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम विस्तार गर्ने;

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जातीय भेदभाव उन्मूलन समिति जातीय भेदभावका सबै प्रकारहरू विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्था अनुगमन गर्ने निकाय हो। सदस्यहरू स्वतन्त्र विशेषज्ञ हुन्छन् जसले पक्ष राष्ट्र, सरकार, अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्राप्त प्रतिवेदनहरूको आधारमा आफ्नो निष्कर्ष सुझाव र सिफारिस गर्ने गर्छन्। सदस्य राष्ट्रको रूपमा नेदरल्यान्ड्सलाई प्रत्येक पाँच वर्षमा महासन्धिको पालना गरेको प्रतिवेदन पेस गर्न पनि सिफारिस गरेको छ।

समितिको सिफारिसहरूलाई विद्यालयहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरूले बोल्ने सबै भाषाहरूमा निर्देशन प्रस्ताव गर्न आवश्यक छ भन्ने अर्थमा व्याख्या गर्नुहुँदैन। विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय मैदान वा कक्षाकोठामा आफ्ना साथीहरू वा परिवारहरूसँग आफ्नो मातृ/घरेलु भाषाको प्रयोग गर्न अनुमति दिनुपर्दछ। यसका साथै शिक्षकहरूले सिकाइ प्रक्रियाको हिस्साको रूपमा विद्यार्थीको भाषाको प्रयोग गर्न सक्दछन्। उदाहरणका लागि एउटै भाषा बोल्ने विद्यार्थीहरूको सानो समूहलाई आपसमा समस्या समाधान गर्न र विद्यालयको मूलधारको भाषामा प्रतिवेदन गर्न अनुमति दिन सक्दछन्।

नेपाललाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक समितिको सिफारिस

समितिले सन् २०१४ मा नेपालमा प्राथमिक विद्यालय शिक्षालाई अनिवार्य बनाउने किसिमले कानून बनाउन आह्वान गर्दै विशेष गरी भाषिक रूपमा विविधतायुक्त जनसङ्ख्या भएका विद्यालयहरूको लागि, सुसङ्गत भाषाको नीतिगत ढाँचामार्फत मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा प्रदान गर्न आफ्ना प्रयासहरू बढाउन (OHCHR, 2014) सिफारिस गरेको देखिन्छ।

नेपालमा मातृभाषामा आधारित शिक्षाको नीतिगत आधार

नेपालको संविधानको धारा ३१ ले शिक्षाको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरेको छ। संविधानको अनुसूची ८ ले आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

अधिकारलाई स्थानीय तहको क्षेत्राधिकार भित्र राखेको देखिन्छ। संविधानको धारा ३१ को उपधारा (१) ले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुने तथा उपधारा (२)ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसका साथै उपधारा (५) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने कुरा उल्लेख गरेको देखिन्छ। त्यसै गरी धारा ३२ ले भाषा तथा संस्कृतिको हकअन्तर्गत उपधारा (१) मा प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुने र उपधारा (३) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरेकोले मातृभाषामा शिक्षाको अधिकारलाई थप मजबुत बनाएको देखिन्छ।

नेपालको संविधानले उल्लेख गरेअनुरूपको मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्नका लागि बनेको ऐनले शिक्षणको विधायले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम भाषा नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुनेछ (अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, दफा २६, २०७५) भनी तोकेको देखिन्छ। यसै गरी उक्त ऐनले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने (अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, दफा २८, २०७५) भनी उल्लेख भएको छ। तर त्यस्तो शिक्षा प्रचलित कानूनबमोजिम निर्धारण भएको पाठ्यक्रमबमोजिम हुनुपर्दछ। ऐनको दफा २९ ले मातृभाषी शिक्षा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले स्थानीय विशेषता र आवश्यकताअनुसार थप प्रबन्ध गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ। नेपालमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयअन्तर्गतको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले राई, मैथिली, भोजपुरी, नेपाल भाषा, चेपाङ, अवधी, मगर, खालिङ, माझी, लिम्बु, डोटेली (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०८२) जस्ता भाषामा मातृभाषा शिक्षाका सामाग्री प्रकाशन गरेको पाइन्छ। यसका साथै स्थानीय तहले पनि मातृभाषामा शिक्षाका सामाग्रीहरू तयार गरी पठनपाठन गरिरहेको अवस्था छ। तथापि नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषामा आधारित शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न भने चुनौती रहेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

भनिन्छ शिक्षामा भाषा सबै कुरा त होइन तथापि भाषाबिना शिक्षाका सबै कुरा केही पनि होइनन्। नेपाल १२३ भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने विविधतायुक्त र बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा रहेको छ। बहुभाषिकता देशको पहिचान पनि हो। यद्यपि ऐतिहासिक रूपमा नेपालमा शिक्षा विशेष रूपमा नेपाली भाषामा र अन्तराष्ट्रिय भाषाको रूपमा अङ्ग्रेजीमा पनि प्रदान गर्ने गरिएको छ। नेपाल सरकार मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा लागू गर्न प्रतिबद्ध रहेको देखिन्छ। तथापि यो त्यति धेरै प्रभावकारी देखिएको छैन। नेपालमा मौलिक हकको रूपमा मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको भएतापनि व्यक्तिले मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्न नसकेको कुरालाई अधिकार उल्लङ्घनको रूपमा लिइएको पाइँदैन। विभिन्न

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

भाषा बोल्ने समुदायले पनि बालबालिकाले मातृभाषामा शिक्षा पाउने कुरालाई अधिकारको रूपमा ग्रहण गर्न सकेको देखिँदैन। अङ्ग्रेजी भाषा जान्नु र प्रयोग गर्नुलाई इज्जतको रूपमा लिने परिपाटी रहेको छ। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले केही भाषाहरूमा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको विकास गरेको देखिन्छ। तर मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाको कार्यान्वयन अवस्था फितलो देखिन्छ। समुदायहरूको पनि मातृभाषामा भन्दा अङ्ग्रेजी भाषाको शिक्षामा बढ्ता चासो रहेको पाइन्छ।

यसरी नै नेपालमा मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई सुदृढ गर्ने प्रतिबद्धता नेपालको संविधान, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ लगायतले प्रमुख रूपमा उल्लेख गरेका छन्। नेपालको संविधानले "नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रिय भाषा हुने" (नेपालको संविधान, २०७२) भनी उल्लेख गरेको छ। मौलिक हकको रूपमा रहेको मातृभाषामा आधारित शिक्षालाई कार्यान्वयनमा राज्यले इमान्दारिताका साथ भूमिका खेल्नुपर्दछ। नेपालका सात प्रदेश र ७५३ स्थानीय तहहरूमा १२३ भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने हुनाले सरकारको नीतिगत प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन गर्न चुनौती रहेको देखिन्छ। यसका लागि स्थानीय दृष्टिकोण, विश्वास, ठोस नीति, स्रोतसाधन तथा आफ्नो क्षमताहरूको ठोस बुझाइ पनि आवश्यक पर्दछ। यसका अतिरिक्त नेपालमा हाल बहुभाषिक शिक्षाला प्रभाव पार्ने र भविष्यमा भूमिका खेल्ने सम्भावना रहेका इतिहास, भाषा, विचारधारा, विश्वास र प्रवृत्तिहरूको पनि समीक्षा गर्नु जरूरी रहेको छ।

सन्दर्भ सूची

- नेपाल सरकार. (२०७२). *नेपालको संविधान*. कानून किताब व्यवस्था समिति।
- नेपाल सरकार. (२०७५). *अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन*. कानून किताब व्यवस्था समिति।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र. (२०७८ असोज). *पाठ्यक्रम विकास केन्द्र*. Retrieved from <http://www.cdcmoe.gov.np>
- Asia-Pacific Multilingual Education Working Group. (2016). *Mother tongue-based multilingual education: The key to unlocking SDG 4 – Quality education for all*. In *The 5th International Conference on Language and Education: Sustainable development through multilingual education*. Bangkok, Thailand.
- Devkumar Sunuwar. (2022, December). *International decade of indigenous languages launches with a call: No one left behind, no one outside by 2032*. Retrieved from <https://www.devkumarsunuwar.com.np/international-decade-of-indigenous-languages-launches-with-a-call-no-one-left-behind-no-one-outside-by-2032>
- International Journal of Language Education. (2025, June 30). *Adapting mother tongue-based instructional models to address gender disparities in literacy and numeracy skills*.
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2014). Retrieved from <https://uhri.ohchr.org/en>
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2021). Retrieved from <https://uhri.ohchr.org>
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (n.d.). Retrieved from <https://uhri.ohchr.org/en/document/ee69bcd0-e54e-4fae-ad4f-7c2d9dc62e6b>.

खण्ड तीन: मातृभाषामा शिक्षा

Savage, C. (2019, August). *The importance of mother tongue in education*. Independent Education Today. Retrieved from <https://www.ie-today.co.uk/comment/the-importance-of-mother-tongue-in-education/>

UNESCO. (2023, April). *Why mother language-based education is essential*. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/articles/why-mother-language-based-education-essential>